

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА В ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Уперше систематично розглянуто документи Державного архіву Харківської області як джерела з історії досліджень і формування засад охорони та використання пам'яток Харківської (Слобідсько-Української) губернії в ХІХ — на початку ХХ ст.

Ключові слова: пам'яtkознавство, пам'ятка історії та культури, охорона пам'яток, Харківська губернія, Державний архів Харківської області.

Впервые систематически рассмотрены документы Государственного архива Харьковской области как источники по истории исследования принципов охраны и использования памятников Харьковской (Слободско-Украинской) губернии в ХІХ — начале ХХ в.

Ключевые слова: памятниковедение, памятник истории и культуры, охрана памятников, Харьковская губерния, Государственный архив Харьковской области.

The article for the first time dwells on the documents of the State Archives of Kharkiv Region as the sources for studying history of development of the monument science in Kharkiv (Slobidska Ukraine) province in the ХІХ — early ХХ centuries.

Key words: monument science, historical and cultural monument, monuments protection, Kharkiv province, State Archives of Kharkiv Region.

ХІХ — початок ХХ ст. — час становлення пам'яtkознавства на Харківщині, початковий період його розвитку. Здійснені тоді дослідження визначили напрями подальшої наукової та пам'яtkоохоронної діяльності, залишилися базовими для продовження цієї роботи під час усіх етапів масової байдужості та державного терору.

Систематичні архівні пошуки, зокрема з пам'яtkознавчою метою, в Харківській губернії започаткував архієпископ Філарет Гумілевський, автор «Історико-статистического описания Харьковской епархии» (1852—1858 рр.). Він уперше перелічив усі відомі тогочасній науці пам'ятки епархії, вивчив їхню історію. Про дослідницьку й організаційну роботу архієпископа Філарета та його контакти зі священиками епархії свідчать документи 40-го фонду Державного архіву Харківської області [14, оп. 38, спр. 869; оп. 42, спр. 774]. Філарет заохочував духовенство епархії до збирання інформації про церковні старожитності.

Пошуки Філарета продовжили науковці Харківського губернського статистичного комітету та Харківського історико-філологічного товариства, що діяло при університеті [1]. Провідні члени цих організацій Д. І. Багалій та П. С. Єфименко доклали багато зусиль до створення

Харківського історичного архіву (1880 р.). З цього року розпочинається історія сучасного Державного архіву Харківської області.

На X археологічному з'їзді в Ризі (1896 р.) відомий історик-документаліст Дмитро Багалій порушив питання про необхідність вивчення історії теренових пам'яткознавчих досліджень на основі опублікованих й архівних джерел [3]. Про важливість архівних джерел у пам'яткознавчих дослідженнях Дмитро Багалій наголошував також у доповіді на XI археологічному з'їзді (1899 р.) «Археографічні матеріали, як джерело археології», вперше теоретично обґрунтувавши таку роботу: «... необхідно поставити собі завдання — вилучити як із друкованих, так і з архівних історичних джерел усе те, що має безпосереднє відношення до речових пам'яток, зокрема й до історії їхніх знахідок» — зазначав він [2, с. 83].

Однак узагальнюючих досліджень архівних джерел з історії розвитку пам'яткознавства в Харківській губернії в XIX — на початку XX ст. понині не публікували. Тому ця стаття написана на основі архівних матеріалів. Посилання на архівні джерела наявні в історичних і краєзнавчих дослідженнях, які, однак, не мають спеціального джерелознавчого спрямування. Окремі джерела оприлюднені в збірниках документів і матеріалів, що постійно видає Державний архів Харківської області [6; 7; 8]. Існують два опубліковані путівники по фондах архіву й інші довідкові видання [4; 5; 9 тощо]. Корисними є машинописні вказівники до фондів, огляди документів, складені працівниками Держархіву. В архіві існують іменний, географічний каталоги, тематична картотека «Історія Харківської губернії». Але всі довідкові ресурси є допоміжними, архівні фонди потребують безпосереднього опрацювання й осмислення в комплексі з іншими джерелами. До кожного фонду існують описи з переліком справ, зазвичай, у хронологічній послідовності.

Мета статті — систематично розглянути фонди Державного архіву Харківської області на наявність у них документів з історії розвитку пам'яткознавства в Харківській (до 1835 р. — Слобідсько-Українській) губернії, а також справ, що характеризують суспільні умови становлення досліджень у цій царині.

Документи опрацьованих фондів із зазначеної проблеми за походженням слід розділити на три групи.

До першої групи належить діловодна документація, що відображає діяльність установ державної влади, церковного управління й органів місцевого самоврядування: звіти посадових осіб, листування, запити, рапорти, реєстри тощо. Матеріали цієї групи інколи свідчать про сприяння згаданих установ й органів організації пам'яткознавчих досліджень чи здійсненню обліку старожитностей.

Діяльність державних організацій відображена в 3, 4, 161 фондах, що містять організаційно-розпорядчі документи, листування з установами та приватними особами [11; 12; 17].

У Російській імперії жоден із законопроектів із охорони пам'яток не набув чинності. Державну політику в цій сфері визначали окремі укази, розпорядження та циркуляри. Існували також проекти та положення щодо надання відомостей про старожитності, охорони пам'яток тощо. Циркулярні розпорядження з Міністерства внутрішніх справ щодо охорони пам'яток виявлені в архівному фонді Канцелярії харківського губернатора (ф. 3) [11, оп. 71, од. зб. 360, арк. 3; оп. 236, спр. 385, арк. 1, 2].

Серед найважливіших документів фонду 3 — офіційне листування щодо старожитностей, свідчення про які збирало МВС. Так, 1827 р. цивільний губернатор В. Г. Муратов наказав зробити описи пам'яток харківському поліцмейстеру, городничим повітових міст, земським справникам, предводителям дворянства й отримав значну кількість рапортів різної інформаційної значимості, що залежало від інтелектуального рівня авторів [11, оп. 71, од. зб. 371, арк. 6, 14].

8 серпня 1844 р. харківський губернатор надіслав реєстр «кам'яних баб» у кількості 41 до МВС [11, оп. 136, од. зб. 112]. Систематичні заходи з охорони цих пам'яток не були організовані.

У 1869 р. харківський губернатор П. П. Дурново отримав із МВС обіжник «О доставлении в Министерство описаний и чертежей памятников, крепостей, замков и других зданий древности» [11, оп. 236, спр. 385, арк. 1, 2]. Розглянувши повідомлення техніків будівельного відділу Харківського губернського правління та повітових земських управ, губернатор відповів міністерству, що давніх пам'яток архітектури в губернії немає [12, оп. 17, спр. 627, арк. 6].

Фонд 3 містить офіційне листування (1899—1902 рр.) про організацію в Харкові XII археологічного з'їзду. Зокрема це — унікальні документи з підписами голови Московського археологічного товариства графині П. С. Уварової, професорів Харківського університету Д. І. Багалія та Є. К. Редіна [11, оп. 283, спр. 68].

Справа, обсягом у 256 аркушів, містить документи, що стосуються діяльності Попечительства про молитвенні та благочинні пам'ятки біля станції Борки [11, оп. 283, спр. 1136]. Ці пам'ятки споруджено на місці аварії царського потягу 1888 р., тому вони й привернули увагу апарату харківського губернатора.

Пильну увагу викликав і намір української громадськості спорудити пам'ятник Т. Шевченку, про що 6 листопада 1912 р. начальник Харківського губернського жандармського управління повідомив губернатору «совершенно секретно» та «лично» [11, оп. 287, спр. 3680, арк. 33-34].

Харківська будівельна та дорожня комісія, а з 1865 р. — будівельний відділ Харківського губернського правління контролювали будівництво державних і приватних споруд, зобов'язані були стежити за ремонтами та розширенням будинків, а також охороною пам'яток. Тому документи цих організацій (фонди 161 та 4) функціонально споріднені [12; 17]. Насправді увага в першу чергу приділялася практичним цілям. Будівельний відділ збирав свідчення до «всепідданіших звітів», у яких повідомляли про

стан державних будинків. Фіксували також дані про спорудження приватних будинків і церков [12, оп. 114, спр. 214, 1215; оп. 118, спр. 45].

За листами Харківської духовної консисторії, губернська будівельна і дорожня комісія, а пізніше — будівельний відділ губернського правління — розглядали проекти на спорудження, розширення та перебудови церков [17, оп. 1, спр. 140; 12, оп. 36, спр. 707; оп. 42, спр. 2351]. Питання про побудову старообрядницьких і неправославних храмів також вирішували в будівельному відділі [12, оп. 105, спр. 909; оп. 116, спр. 1118; оп. 151, спр. 42; оп. 139, спр. 814; оп. 168, спр. 108]. Роботу з тисячами таких одиниць зберігання полегшує компактна реєстрація справ будівельного відділу (наявні окремі описи або ж розділи в описах).

Практичну діяльність церкви відображають документи фонду Харківської духовної консисторії (ф. 40). Серед цих документів — відомості про церкви, справи і листування стосовно будівництва, ремонтів, перебудов храмів тощо [14]. Благочинні й ігумени монастирів повідомляли в консисторію про чистоту й охайність церков, стан храмів [14, оп. 38, спр. 92; оп. 39, спр. 181; оп. 102, спр. 616 та ін.]. У таких рапортах міститься інформація про кількість церков і каплиць в окрузі, про ремонтні роботи, витрачені кошти тощо [14, оп. 63, спр. 1131, арк. 84-87].

Водночас збереглися справи, що свідчать про систематичну й офіційно схвалену руйнацію пам'яток української народної архітектури. Дерев'яні храми розбирали, зазвичай, у разі побудови замість них нових. Такі питання вирішували в духовній консисторії та будівельному відділі губернського правління [14, оп. 38, спр. 121; оп. 39, спр. 378; 12, оп. 111, спр. 1285 тощо]. На планах місцевості позначали місця розташування старих церков [12, оп. 39, спр. 445, арк. 4-5; оп. 114, спр. 1197, арк. 3; оп. 120, спр. 87, арк. 5 та ін]. Але справи 40 фонду не дозволяють цілком збагнути ідеологічні причини руйнації народних храмів. Для їхнього розуміння необхідне опрацювання ширших джерел — як офіційних, так і свідчень очевидців, преси, наукових видань [10].

Прикладом цілеспрямованого порушення архітектурних особливостей кам'яних храмів у стилі українського бароко є перебудови церкви Різдва в Харкові (1783 р.) [12, оп. 84, спр. 42; 14, оп. 71, спр. 1660, арк. 3-4]. Серед неодноразових перебудов і реконструкцій найзагрозливішим був ремонт 1912 р., коли цілковите спотворення храму зупинили лише внаслідок утручання наукових і громадських кіл — насамперед Українського архітектурно-мистецького відділу Харківського літературно-художнього гуртка, Харківського історико-філологічного товариства, відтак — Імператорської археологічної комісії [11, оп. 285, спр. 255, арк. 19-21; 10].

У фонді 11 (Хорошевський Вознесенський дівочий монастир) зберігаються відомості про церкви зі стислим викладом історії: указаний час спорудження, розширень і ремонтів, згадані добродійники тощо [13].

Фонди Харківської міської управи (ф. 45) та Харківської губернської земської управи (ф. 304) свідчать про діяльність органів місцевого самоврядування [15; 18].

Технічний відділ міської управи залишив близько 15 тисяч справ з історії містобудування й архітектури за 1871–1919 рр. На ці документи є окремий опис № 4 обсягом у 7 томів (стіл міського архітектора, технічний відділ міської управи). Технічний відділ в окрему справу зібрав газетні публікації про підземні ходи Харкова.

Фонди Харківської міської управи (ф. 45) та Харківської губернської земської управи (ф. 304) містять матеріали про спорудження пам'ятників О. С. Пушкіну (1904 р.), В. Н. Каразіну (1907 р.), М. В. Гоголю (1906 р., офіційне відкриття 1909 р.) [15, оп. 1, спр. 2881, арк. 10, 71, 99; 18, оп. 1, спр. 581, арк. 3]. У 1906 р. скульптор Б. В. Едуард запропонував Харківській управі свої послуги з виготовлення бюстів Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка та інших українських письменників [15, оп. 1, спр. 2881, арк. 119]. Міська дума ухвалила внести в кошторис 1910 та 1911 рр. по 3000 крб. на спорудження пам'ятника Г. Ф. Квітці-Основ'яненку [15, оп. 1, спр. 3356 а, арк. 2, 3]. Але ці наміри суперечили шовіністичній ідеології Російської імперії і міська управа їх не здійснила.

Збереглася справа розпорядчого відділу Харківської міської управи «О предполагаемом XII съезде археологов в г. Харькове» за 1899 р. із листуванням про підготовку до форуму й організаційними документами [15, оп. 1, спр. 2497]. 31 серпня 1902 р. графиня П. С. Уварова висловила подяку Харківському міському управлінню за сприяння з'їзду. Так само 28 січня 1901 р. Московське археологічне товариство надіслало подяку Харківській губернській земській управі за згоду на надання субсидії для етнографічної виставки XII археологічного з'їзду [18, оп. 1, спр. 463]. Дійсно, фінансова підтримка самоврядних органів під час підготовки з'їзду була необхідною.

Другу групу джерел утворюють організаційні документи й матеріали про пам'ятки історії та культури, які характеризують дослідницьку чи пов'язану з нею популяризаторську працю місцевих наукових і громадських осередків.

Справи фонду Харківського губернського статистичного комітету (ф. 51) містять листування з волосними управліннями про старожитності, відомості про кількість церков та міських будинків [16, оп. 1, спр. 7, 40]. За розісланими в 1835 р. комітетом планами на місцях складали описи міст і повітів, що містили розділи про залишки старожитностей. За сприяння духовної консисторії комітет збирав відомості про церковні споруди [14, оп. 42, спр. 59, арк. 1-2]. У фонді наявні документи, що свідчать про наукову роботу відомого пам'яткознавця В. В. Пассека [16, оп. 1, спр. 1, арк. 19–21; оп. 1, спр. 2, арк. 144, 146]. Статистичний комітет співпрацював із науковцями університету [16, оп. 1, спр. 8]. У 1914 р. статистичний комітет здійснив за дорученням МВС збір даних щодо старожитностей. У бланкові, розісланому по волосних правлін-

нях, містилися запитання щодо старовинних підземних ходів, льохів, печер, залишків укріплень [16, оп. 1, спр. 249]. Але фонд не дозволяє всебічно охарактеризувати пам'яткознавчу діяльність статистичного комітету. Важливішими джерелами до її вивчення є щорічники комітету — «Памятная книжка Харьковской губернии» (1862—1868 pp.), «Харьковский календарь» (1869—1917 pp.) та літературно-науковий додаток «Харьковский сборник» (1887—1898 pp.).

Певну пам'яткознавчу роботу здійснювало Українське літературно-художньо-етнографічне товариство ім. Г. Квітки-Основ'яненка в Харкові. Товариство не ставило собі за мету спеціально займатися лише пам'яткознавчою роботою, але здійснювало заходи з метою популяризації та розвитку національної культури: влаштовувало лекції, молодіжні вечірки тощо. При товаристві діяв науково-літературний відділ, у коло завдань якого в 1915 р. входило «збирати та досліджувати матеріали щодо української археології, етнографії та історії і сполучених з ними наук», вивчати мистецьку творчість, будівництво тощо [19, оп. 1, спр. 1, арк. 46]. 29 квітня 1915 р. головою цього відділу обрали Г. М. Хоткевича. У протоколах відкритих засідань науково-літературного відділу товариства зазначається про участь у роботі осередку знаних пам'яткознавців К. Жукова, С. Таранушенка [19, оп. 1, спр. 1, арк. 3, 25, 50]. К. М. Жуков читав лекції з історії української архітектури в Харкові, на зібраннях товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка та Харківського єпархіального церковно-археологічного товариства [19, оп. 1, спр. 1, арк. 1-3].

Значне інформаційне навантаження має «Отчет Харьковского епархиального церковно-археологического общества с 1915 по 1-е января 1917 года», що чомусь потрапив до фонду Р-820 [20, оп. 1, спр. 3 г]. Товариство контактувало з Харківським університетом та Українським архітектурно-мистецьким відділом Харківського літературно-художнього гуртка. У 1915—1916 pp. на зібраннях товариства доповіді та реферати з пам'яткознавчої тематики прочитали архітектор К. М. Жуков, професор Ф. І. Шміт, учні останнього С. А. Таранушенко та Д. П. Гордєєв. 9 березня 1916 р. товариство запланувало об'їзди губернії з метою реєстрації та дослідження пам'яток, що того ж року здійснили Д. П. Гордєєв, Б. К. Руднєв, Ф. І. Шміт. Із праць голови товариства П. Г. Фоміна неопублікованими й утраченими залишилися «Черкасские пятикупольные храмы Харьковской епархии», «Достопамятности с. Гомольши и Коробова хутора — бывшего Змиевского Казачьего монастыря», «Церковные древности г. Лебедина» [20, оп. 1, спр. 3 г, арк. 68].

Третю групу джерел складають документи особистого походження науковців і діячів культури, епістолярна спадщина.

Листи В. Н. Каразіна та Д. І. Багалія до харківських губернаторів щодо місцевих старожитностей збереглися в 3 фонді архіву [11, оп. 71, спр. 371, арк. 11, 103; оп. 283, спр. 214, арк. 3-5]. Ці офіційні листи виявляють особисті погляди дослідників на пам'яткознавчі проблеми,

тому відрізняються від типового чиновницького листування канцелярії губернатора.

Важливим є лаконічне рукописне повідомлення з особистого фонду Х. О. Алчевської (ф. 969) про перший пам'ятник Т. Шевченку в Харкові та його сумнозвісний демонтаж [21, оп. 1, спр. 1, арк. 17].

Таким чином, для всебічного простеження процесу розвитку пам'яткознавства в Харківській губернії документів Державного архіву Харківської області недостатньо. Необхідне широке залучення джерел, як архівних, так і опублікованих. Фонди офіційних організацій часто засвідчують байдужу бездіяльність урядовців усіх рівнів, ідеологічну та виконавську зумовленість пробудження їхньої формальної культурної активності. Виявлені документи фрагментарно відображають організацію досліджень, неоднозначну взаємодію наукових і громадських сил та владних структур, просвітній вплив діячів культури на суспільство. Найвищим результатом такої взаємодії в зазначений період було блискуче проведення за сприяння місцевих владних структур XII археологічного з'їзду в Харкові, суспільний резонанс якого сягав вершин його наукових досягнень. Узагальнено охарактеризовані тут джерела є значними за обсягом й одними з цільних для опрацювання актуалізованої проблематики. Очевидна необхідність подальшого введення їх до наукового обігу.

Список літератури

1. Архивы Харьковской губернии // Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. / Харьк. губ. статист. комитет. — Х., 1884. — С. 607–608.
2. Багалея Д. И. Археографические материалы, как источник археологии / Д. И. Багалея // Труды одиннадцатого археол. съезда в Киеве. 1899 / под ред. графини П. С. Уваровой и С. С. Слущкого. Т 2. — М., 1902. — С. 83–89.
3. Багалея Д. И. Роль Харьковского университета в деле изучения древностей / Д. И. Багалея // Труды десятого археол. съезда в Риге. 1896 / под ред. графини П. С. Уваровой. Т III. — М., 1900. — С. 110.
4. Государственный архив Харьковской области: путеводитель / сост. М. Н. Адамская и др. ; ответств. ред. П. П. Гудзенко. — К., 1981. — 295 с.
5. Державний архів Харківської області: путівник / за ред. К. К. Шияна ; відп. за вип. М. П. Авдушева. — Х. : Харк. книжкове вид-во, 1959. — 532 с.
6. Кам'яна баба — на обліку Роганського волосного правління // Харківський район : зб. архівних док. і матеріалів. Ч. 3 / Держ. архів Харк. обл. / головний ред. Б. К. Мигаль ; упоряд.: Л. М. Момот, В. Г. Панкратьєва, Т. В. Чернявська. — Х. : Фоліо, 1996. (Краю мій, Слобожанщино!) — С. 45.
7. «Кам'яні баби» в Огульцях // Огульці: зб. архівних док. і матеріалів / Держ. архів Харк. обл. / головний ред. Б. К. Мигаль ; упоряд.: Л. П. Добреля та ін. — Х. : Фоліо, 1996. (Краю мій, Слобожанщино!) — С. 25.

8. Пам'ятки історії та культури // Ізюм: зб. архівних док. і матеріалів / Держ. архів Харк. обл. / головний ред. А. І. Епштейн ; упоряд.: Л. М. Момот та ін. — Х. : Фоліо, 1994. (Старовинні міста Харківщини) — С. 80–81.
9. Резнікова В. В. Державний архів Харківської області / В. В. Резнікова // Архівні установи України : довідник / Держ. коміт. архівів України ; Мін-во культури і мистецтв України ; НАН України ; НБУ ім. В. І. Вернадського. — К., 2000. — С. 122–125.
10. Романовський В. С. Доля українських церков Харківщини в другій половині XIX — на початку XX ст. // Зб. наук. праць Харк. держ. ун-ту ім. Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія» / В. С. Романовський / ХДПУ ім. Г. С. Сковороди. — Х., 2001. — Вип. 7. — С. 46–52.
11. Державний архів Харківської області (ДАХО). — Ф. 3. — Канцелярія харківського губернатора, 1797–1917 рр.
12. ДАХО. — Ф. 4. — Харківське губернське правління, 1797–1918 рр.
13. ДАХО. — Ф. 11. — Хорошевський Вознесенський дівочий монастир, 1790–1911 рр.
14. ДАХО. — Ф. 40. — Харківська духовна консисторія, 1749–1918 рр.
15. ДАХО. — Ф. 45. — Харківська міська управа, 1871–1919 рр.
16. ДАХО. — Ф. 51. — Харківський губернський статистичний комітет, 1837–1917 рр.
17. ДАХО. — Ф. 161. — Харківська губернська будівельна та дорожня комісія, 1843–1864 рр.
18. ДАХО. — Ф. 304. — Харківська губернська земська управа, 1865–1919 рр.
19. ДАХО. — Ф. 488. — Українське імені Григорія Квітки-Основ'яненка літературно-художньо-етнографічне товариство в м. Харкові, 1915 р.
20. ДАХО. — Ф. Р-820. — Відділ народної освіти Харківського виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, 1919–1924 рр.; Інспектура освіти Харківського губернського виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, 1924–1925 рр.
21. ДАХО. — Ф. 969. — Алчевська Х. О., 1905–1911 рр.

Надійшла до редколегії 11.05.2010 р.

УДК 78.022:930.85

Н. В. БАБКОВА

СЕМІОТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ЛИТАВР У РІЗНИХ НАРОДІВ СВІТУ

Розглядається процес виникнення і становлення литавр як ударних музичних інструментів, їх використання різними народами світу в побутовій та військовій сферах.

Ключові слова: *ударні інструменти, литаври, міфи, війна, мирний побут.*

Рассматривается процесс возникновения и становления литавр как ударных музыкальных инструментов, их использование разными народами мира в бытовой и военной сферах.